

Działalność Funduszu Kościelnego w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w świetle najnowszych badań źródłowych. Recenzja monografii Michała Zawisłaka, *Fundusz Kościelny w latach 1950–1989*, Lublin: Wydawnictwo Academicon 2021, ss. 406

The Church Fund in the period of the Polish People's Republic
in the light of the latest source research: Book review of Michał Zawisłak,
Fundusz Kościelny w latach 1950–1989, Lublin: Wydawnictwo Academicon 2021, pp. 406

MAREK STRZAŁA*

 <https://orcid.org/0000-0003-1341-3464>

Streszczenie: Działalność Funduszu Kościelnego w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej stanowi ważny element historii stosunków państwo–Kościół. Recenzowana monografia w oparciu o obszerny, a nieprzebadany w znacznej części wcześniej, materiał źródłowy w postaci archiwaliów Urzędu do spraw Wyznań prezentuje realia funkcjonowania Funduszu Kościelnego w okresie 1950–1989. Opracowanie omawia dane, niedostępne w żadnej innej publikacji, dotyczące konkretnych operacji finansowych Funduszu Kościelnego oraz syntetyzuje wiedzę w zakresie przeznaczenia środków Funduszu Kościelnego na określone rodzaje celów. Autor dowodzi m.in. instrumentalnego wykorzystywania środków, którymi dysponował Fundusz Kościelny oraz wydatkowania przez Fundusz Kościelny środków na cele pozaustawowe. Recenzowana książka stanowi kompendium wiedzy o regulacjach dotyczących Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989 oraz o jego działalności w tym okresie, cenne zarówno dla Czytelnika poznającego instytucję Funduszu Kościelnego, jak i dla eksperta poszukującego konkretnych, szczegółowych danych.

Słowa kluczowe: Fundusz Kościelny; finanse publiczne; Kościół a państwo; prawo wyznaniowe; Polska Rzeczpospolita Ludowa; polityka wyznaniowa; Urząd do spraw Wyznań

Abstract: The Church Fund is an important institution in the history of Church–State relations in the period of the Polish People's Republic. The book under review analyzes a broad range of so far under-researched documents of the Office for Religious Denominations and presents the functioning of the Church Fund in the period 1950–1989. The study reports previously unpublished data regarding specific financial operations of the Church Fund, demonstrating that the Church Fund was used instrumentally and its funds were used for non-statutory purposes. The book is a compendium of knowledge about the regulations concerning the Church Fund between 1950 and 1989 and its activities during that period,

* Dr, Pracownia Prawa Kościelnego i Wyznaniowego, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Jagielloński, ul. Gołębia 9, 31-007 Kraków, e-mail: marek.strzala@uj.edu.pl.

valuable both for readers who would like to learn about the institution of the Church Fund, but also for experts looking for the relevant detailed information.

Key words: Church Fund; public finances; Church and State; law on religion; People's Republic of Poland; religious policy; Office for Religious Denominations

Wprowadzenie

Z cywilnoprawnego punktu widzenia, Fundusz Kościelny, powołany do życia regulacją z 1950 r.¹ jako zespół praw majątkowych należących do Skarbu Państwa, nie stanowił konstrukcji szczególnie interesującej. Pozostałe kwestie, w szczególności zakres nieruchomości podlegających przejęciu, procedury ich przejmowania czy stosowane po 1989 r. zasady zwrotu nieruchomości przejętych w tym trybie, były poważniejszej natury i jako takie stały się przedmiotem zainteresowania doktryny. Nie można również pominąć debaty, także społecznej i politycznej, na temat celowości istnienia samej instytucji Funduszu Kościelnego².

W przypadku Funduszu Kościelnego interesujące są jednak nie tylko zagadnienia dogmatyczne, ale także kwestie jego praktycznego funkcjonowania. Powstał w określonym momencie istnienia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, a jego utworzenie miało istotny cel polityczny i społeczny. W tym kontekście zbadania wymagało, na ile realne funkcjonowanie Funduszu Kościelnego w okresie PRL pozostawało w zgodzie z celami i zasadami ujętymi w regulujących go przepisach. Nadto z uwagi na zakres swobody władzy wykonawczej w określaniu zasad dysponowania jego środkami, analiza przeznaczenia środków Funduszu Kościelnego rzucałaby światło na sposób prowadzenia polityki wyznaniowej przez władze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej³.

¹ Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego, Dz. U. z 1950 r. Nr 9, poz. 87, dalej: ustawa.

² Zob. m.in. Kaleta 2012, 266–273.

³ Możliwości realizowania bieżącej polityki wyznaniowej za pośrednictwem Funduszu Kościelnego sprzyjało w ramach wewnętrznego podziału kompetencji powierzenie spraw go dotyczących bezpośrednio Gabinetowi Ministra-Kierownika Urzędu ds. Wyznań, który na zasadzie centralizacji kompetencji w ramach urzędu mógł samodzielnie podejmować decyzje także dotyczące Funduszu Kościelnego. Zob. Strzała 2020, 418–419.

1. Znaczenie monografii dla nauki prawa wyznaniowego

Recenzowana monografia Michała Zawisłaka, od lat badającego działalność Funduszu Kościelnego⁴, stanowi nieocenione źródło informacji na temat praktycznego funkcjonowania Funduszu Kościelnego w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, poczynwszy od jego powstania w 1950 r., aż do przemian ustrojowych w 1989 r.⁵ Wypełnia ona istotną lukę w dotychczasowych badaniach nad działalnością Funduszu Kościelnego, gdyż zawiera analizę wydatkowania z tego funduszu konkretnych kwot w latach 1950–1989⁶, nie ograniczając się wyłącznie do przedstawienia normatywnie ujętych zasad ich wydatkowania czy analizowania danych sumarycznych. Na skutek przeprowadzonych przez Autora nowatorskich badań źródłowych, dotyczących w szczególności ksiąg rachunkowych, wiele postawionych w doktrynie tez, które z uwagi na niedostępność materiałów archiwalnych miało z konieczności charakter hipotez, znalazło swoje potwierdzenie lub zostało poddanych weryfikacji⁷, za każdym razem w oparciu o rzetelne opracowanie źródeł.

Nie jest jednak tak, że recenzowana książka stanowi hermetyczne opracowanie, które jest zrozumiałe wyłącznie dla wąskiego grona specjalistów prawa wyznaniowego, zajmujących się okresem Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, a Czytelnik zostaje wrzucony w wir danych statystycznych i dokumentacji księgowej zrozumiałych wyłącznie dla osób już zapoznanych z zasadami funkcjonowania Funduszu Kościelnego i podstawami księgowości. Mianowicie, w monografii można wyróżnić dwie zasadnicze części. Część pierwszą, niejako wstępną, stanowią rozdziały I–III (s. 17–148). Prezentują one kolejno: historyczne (w tym społeczno-polityczne) uwarunkowania powstania Funduszu Kościelnego (rozdział I: „Okoliczności utworzenia Funduszu Kościelnego”, s. 17–76), zarys normatywnych uregulowań Funduszu Kościelnego (rozdział II: „Podstawowe rozwiązania ustawy

⁴ Zob. Zawisłak 2009a, 241–266; Zawisłak 2009b, 357–369; Zawisłak 2013, 151–168; Zawisłak 2014, 122–126; Zawisłak 2020, 755–779.

⁵ Kwestia współczesnego wydatkowania środków z Funduszu Kościelnego jest także przedmiotem badań. Zob. Bernaciński 2017; Piszcz-Czapla 2009, 341–352; Bernaciński, Wojtasik 2019, 89–104; Bernaciński 2019, 49–60. Z publicystyki zob. m.in. Ferrecki 2018, A5; Ferrecki 2020, A1, A3; Ferrecki 2021, A1, A3; Jakubowski 2021, 2–3; Walencik 2021, 20–21.

⁶ Szarzej na temat analiz archiwaliów Urzędu ds. Wyznań Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w kontekście wydatkowania środków Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989 – zob. m.in. Walencik 2013; Walencik 2018.

⁷ Zob. m.in. tezę o źródłach pochodzenia kwot tworzących tzw. Fundusz Socjalny (s. 205).

z dnia 20 marca 1950 roku”, s. 77–108) oraz zasady wydatkowania środków i kontroli tego wydatkowania, ze szczególnym uwzględnieniem zasad rachunkowości i kategoryzacji wydatków (rozdział III: „Zarządzanie środkami Funduszu Kościelnego”, s. 109–148). Dzięki tym rozdziałom Czytelnik zostaje nie tylko wprowadzony w kontekst powstania i działalności Funduszu Kościelnego, ale także w aparat pojęciowy niezbędny dla zrozumienia niuansów poszczególnych zapisów księgowych (w tym zakresie szczególnie przydatny jest przystępny opis zasad prowadzenia księgowości i podstaw prowadzenia zapisów księgowych)⁸. W konsekwencji recenzowana książka stanowi swoiste kompendium wiedzy o działalności Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989, wartościowe zarówno dla Czytelnika dopiero poznającego instytucję Funduszu Kościelnego, jak i dla eksperta poszukującego konkretnych, szczegółowych danych. Ponadto każdy z rozdziałów poprzedzony jest krótkim wprowadzeniem, niewyodrębnionym w osobny podrozdział, a zakończony jest podsumowaniem, stanowiącym osobny fragment układu redakcyjnego książki. Pozwala to Czytelnikowi na łatwiejszą orientację w tematyce publikacji i czyni przedstawiony materiał przystępniejszym w odbiorze.

2. Analiza realizacji przez Fundusz Kościelny zadań ustawowych

Drugą część opracowania tworzą dwa rozdziały zatytułowane: „Realizacja zadań ustawowych” (rozdział IV, s. 149–226) i „Realizacja zadań pozaustawowych” (rozdział V, s. 227–325). Samo zestawienie tytułów skłania do refleksji nad działalnością Funduszu Kościelnego w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Przejrzysty układ rozdziału IV, odwzorowujący w pewnym zakresie cele Funduszu Kościelnego kolejno wymienione w art. 9 ust. 1 ustawy,

⁸ Nawet w tych przypadkach, w których wprowadzenie w okoliczności dotyczące omawianego zagadnienia nie było możliwe we wcześniejszych częściach publikacji (np. z uwagi na jego szczegółowy charakter), w odpowiednim fragmencie przedstawiany jest kontekst danej instytucji. Tak jest przykładowo w przypadku zapomóg emerytalnych dla zakonnic, w odniesieniu do których, dla wygody Czytelnika, Autor nie poprzestaje na analizie danych finansowych dotyczących Funduszu Kościelnego, ale zwięźle wprowadza w tematykę związaną z działalnością sióstr zakonnych w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (s. 209–214). Podobnie jest w odniesieniu do otoczenia prawnego i faktycznego działalności charytatywno-opiekuńczej związków wyznaniowych w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (s. 219–222).

został podzielony na pięć podrozdziałów dotyczących odpowiednio: utrzymania i odbudowy budynków sakralnych; udzielania duchownym pomocy (materialnej i lekarskiej) oraz organizowania dla nich domów wypoczynkowych (z czym połączono także objęcie duchownych ubezpieczeniem chorobowym na koszt Funduszu Kościelnego⁹); specjalnego zaopatrzenia emerytalnego dla społecznie zasłużonych duchownych; wykonywania działalności charytatywno-opiekuńczej.

Na uwagę zasługuje opis zróżnicowania kwot wsparcia przyznanych jednostkom organizacyjnym poszczególnych związków wyznaniowych na budowę i remonty obiektów sakralnych oraz wniosków o uprzywilejowaniu wyznań mniejszościowych (s. 150–152, 155–163, 165–168, 170), co pozostawało w sprzeczności z zasadą proporcjonalności, o której *implicit*e mowa była w art. 10 ust. 3 ustawy (jak wykazuje Autor na s. 168–169, w okresie 1964–1972 Kościół Katolicki w ogóle nie otrzymywał dotacji na nowo powstające objekty, a na remont czy rozbudowę już istniejących – wyłącznie incydentalnie). Szczególnie uderzająca jest dysproporcja pomiędzy kwotami wydatkowanymi w 1952 r. na rzecz dwóch podmiotów Kościoła Prawosławnego (239 892 zł i 146 664 zł), przy średniej dotacji na rzecz podmiotów Kościoła Katolickiego rzędu od 5000 zł do 10 000 zł¹⁰. W charakterze ciekawostki można również podać przekazanie w tym samym roku na remont Katedry Wawelskiej kwoty 15 000 zł, porównywalnej z najniższą przyznaną w tym roku dotacją na remont katolickiego kościoła w Łęborku w kwocie 10 000 zł (s. 156). Z badań przeprowadzonych przez Autora wynika, że jedynie w latach 1972–1979 i 1982–1984 istotnie większa część wsparcia finansowego udzielanego na remonty i konserwację obiektów sakralnych trafiała do podmiotów Kościoła Katolickiego (s. 171–172). W kontekście porównywania środków wydatkowanych z Funduszu Kościelnego

⁹ W świetle przepisów ustawy cel ten uregulowany był w oddzielnym punkcie, jednak z uwagi na związek z udzielaniem duchownym pomocy (materialnej i lekarskiej) i organizowaniem dla nich domów wypoczynkowych, usprawiedliwione było przedstawienie dotyczących ich zagadnień w jednym miejscu.

¹⁰ Nie można jednak przesądzić, czy samo zestawienie tych kwot prowadzi do wniosku o tak drastycznej dysproporcji świadczeń, gdyż pełna analiza wymagałaby porównania kwot wydatkowanych ogólnie na wszystkie podmioty obu konfesji oraz danych w ujęciu historycznym, gdyż liczba podmiotów Kościoła Katolickiego była zdecydowanie większa niż liczba podmiotów Kościoła Prawosławnego. Nawet gdyby na skutek takiej analizy proporcja ta ulegała zmniejszeniu, nie osłabia to jednak twierdzeń Autora o istnieniu dysproporcji w dysponowaniu środkami Funduszu Kościelnego.

na rzecz jednostek organizacyjnych Kościoła Katolickiego oraz jednostek organizacyjnych innych wyznań, nie sposób pominąć wykazanego przez Autora faktu, iż od 1972 r. wyodrębniono księgowo wydatki na „konserwację i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich” oraz oddzielnie wydatki na „konserwację i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich” (s. 171)¹¹. Cenne są uwagi na temat dotacji dotyczących cmentarzy wyznaniowych i zmiany proporcji ich udziału w ogólnych wydatkach w omawianej kategorii (od ok. 20% w latach 1960–1963 do pojedynczych przypadków po 1963 r.).

Pomimo mniejszego udziału w ogólnych środkach Funduszu Kościelnego (nie przekraczającego nigdy 11% jego ogólnego budżetu, s. 177), nie mniej interesujące są realia wydatkowania środków na pomoc duchownym, obejmowanie ich ubezpieczeniem chorobowym oraz funkcjonowanie przeznaczonych dla nich domów wypoczynkowych. Warto tutaj wskazać na: zmienne zasady wypłacania środków (poprzez Urząd do spraw Wyznań, miejscowe Wydziały do spraw Wyznań i za pośrednictwem kierownictwa związków wyznaniowych bądź bezpośrednio tylko przez administrację wyznaniową w obu wskazanych postaciach lub wyłącznie przez wojewódzkie urzędy tej administracji, s. 182–183), udzielanie zapomóg doraźnych (także na inne cele, np. „urządzenie punktów katechetycznych”, s. 182), wprowadzenie stałych miesięcznych zapomóg doraźnych (s. 184) oraz dysproporcje w wysokości zapomóg (s. 185–186). Interesująca sama w sobie jest opisana przez Autora instytucja zapomóg doraźnych dla osób opuszczających stan duchowny (s. 190 i nast.). Czytelnika mogą też zainteresować kwestie korzystania z domów wypoczynkowych i finansowania wycieczek górskich czy udziału w koncertach (s. 193 i nast.).

W kontekście specjalnego zaopatrzenia emerytalnego społecznie zaśluzonych duchownych uwagę zwraca zwłaszcza malejący udział środków przeznaczanych na ten cel w ogólnym budżecie Funduszu Kościelnego (od 9% do nawet 25% w latach 1952–1970, do nie więcej niż 4% w latach 1985–1989, s. 199) oraz – omówiona oddzielnie – instytucja zapomóg

¹¹ Z punktu widzenia zasad księgowości i ustawowych celów Funduszu Kościelnego rozróżnienie takie było indyferentne. Natomiast księgowanie w oddzielnych kategoriach wspomnianych dwóch rodzajów wydatków pozwalało na przejrzyste porównanie kwot udzielonych jednostkom organizacyjnym Kościoła Katolickiego i jednostkom organizacyjnym pozostałych wyznań, co mogło mieć znaczenie z punktu widzenia polityki wyznaniowej.

emerytalnych dla zakonnic (s. 209 i nast.). Natomiast w odniesieniu do wspierania przez Fundusz Kościelny działalności charytatywno-opiekuńczej najważniejszy wniosek sprowadza się do stwierdzenia, że część środków wydatkowanych w ramach tej kategorii w praktyce finansowała koszty administracyjno-osobowe (s. 223), a przy tym stanowiła ułamek kwot rozdysonowywanych przez Fundusz Kościelny (s. 224).

3. Analiza realizacji przez Fundusz Kościelny zadań pozaustawowych

Wyjątkowo interesujący i szczególnie ważny dla oceny działalności Funduszu Kościelnego w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej jest rozdział V, poświęcony realizacji zadań pozaustawowych (s. 227 i nast.). Z przeprowadzonych przez Autora badań wynika, że znaczna część środków była rozdysonowywana na inne cele niż wynikające z ustawy regulującej zasady działania Funduszu Kościelnego. Z oczywistych względów struktura wewnętrzna tego rozdziału nie mogła zostać oparta na przepisach ustawowych regulujących zadania funduszu. Tym samym typologia zadań realizowanych przez Fundusz Kościelny w praktyce stanowi istotny wkład Autora w charakterystykę jego działalności. Podział tego rozdziału odpowiada zasadniczo udziałowi kwot wydatkowanych przez Fundusz Kościelny na dany pozaustawowy cel, poczynając od dotowania stowarzyszeń i organizacji wyznaniowych, przez dotowanie związków wyznaniowych, po swoiste *miscellanea*.

Podstawowym celem pozaustawowym było finansowe wsparcie stowarzyszeń i organizacji wyznaniowych, któremu poświęcono pierwszą część rozdziału V, podzieloną na części dotyczące indywidualnych podmiotów. Na uwagę zasługuje skrupulatnie przeprowadzona przez Autora analiza struktury wydatków Funduszu Kościelnego w tym zakresie, a w szczególności udziału w ogólnym budżecie Funduszu Kościelnego kwot przekazywanych Zrzeszeniu Katolików „Caritas” (np. $\frac{1}{3}$ w latach 1960–1964, przeszło $\frac{1}{2}$ w latach 1973, 1976–1978, 1980–1989, s. 229–231). Prześledzenie dowodów księgowych Funduszu Kościelnego pozwoliło Autorowi również na udowodnienie tezy, że wypłaty były preliminowane w projektach budżetu Funduszu Kościelnego, dokonywane comiesięcznie i terminowo, a pomimo znacznej wysokości kwot dotacji na rzecz Zrzeszenia Katolików

„Caritas” kwoty dotacji nie były zwracane, podczas gdy zwrot dotacji był generalnie częstą praktyką (s. 230 wraz z przyp. 14). Interesujące w przypadku pozostałych organizacji są może nie tyle kwoty, ile ich katalog: Zrzeszenie Organistów Polskich (s. 233–235), Polska Rada Ekumeniczna (s. 235–238), Klub Inteligencji Katolickiej (s. 239–240), Zrzeszenie Pracowników Kultu Religijnego (s. 240), Towarzystwo Opieki nad Zabytkami (s. 242), Chrześcijańska Akademia Teologiczna (s. 242), przy czym w ujęciu niniejszego artykułu nie należy wyciągać negatywnych wniosków z samego tylko faktu wsparcia finansowego udzielonego przez Fundusz Kościelny (zob. dotacja dla warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami na rzecz ratowania zabytków na cmentarzu na Powązkach).

Zupełnie osobną kategorię stanowiły dotacje na rzecz samych związków wyznaniowych. Jak wykazały badania Autora, dotacje te były kierowane wyłącznie do mniejszościowych związków wyznaniowych (dotacji w latach 1950–1989 nie otrzymywał ani Kościół Katolicki, ani Świadkowie Jehowy, s. 247). Szczególnie interesujące wydają się opisane przez Autora fakty wypłacania duchownym Kościoła Polskokatolickiego comiesięcznych wynagrodzeń w latach 1959–1965 (s. 248) oraz stworzenie dla niego *sui generis* kategorii wydatków pod nazwą „dotacja specjalna” w latach 1960–1968 (s. 253–254). Na uwagę zasługuje też wypłacenie Kościołowi Ewangelicko-Augsburskiemu kwoty 2 000 000 zł tytułem odszkodowania za przejęte przez Skarb Państwa nieruchomości kościelne, co w ocenie Autora ma istotne znaczenie w kontekście tzw. spraw regulacyjnych (s. 271).

Pozostałą część rozdziału V poświęcono innym kategoriom wydatków realizowanych przez Fundusz Kościelny. Osiągnięciem Autora jest dokładne opisanie wsparcia udzielonego Generalnemu Dziekanatowi Wojska Polskiego (s. 292 i nast.), analiza kwot wydatkowanych w związku z kontaktami zagranicznymi Urzędu do spraw Wyznań (w tym finansowanie zagranicznych wyjazdów pracowników urzędu, atrakcji turystycznych czy zakupu upominków, s. 299 i nast.) oraz opis charakteru i wysokości środków wypłacanych pracownikom Urzędu do spraw Wyznań (s. 319 i nast.). W kategoriach ciekawostki można natomiast odnotować takie ujawnione przez Autora wydatki, jak np. zorganizowanie choinki dla dzieci w Felicjanowie (s. 315).

Całość opracowania zamyka krótkie zakończenie (s. 329–333), przejrzyste zorganizowany wykaz źródeł (s. 335–368), w ramach którego zamieszczono także bibliografię, wykaz skrótów (s. 369–370) i 19 tabel

obrazujących przede wszystkim kwoty wydatkowane przez Fundusz Kościelny oraz kategorie wydatków. W subiektywnym ujęciu niniejszego opracowania, najbardziej interesujące są tabele: nr 3 („Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego na cele ustawowe i pozaustawowe”, s. 375–376), nr 9 („Zestawienie przeciętnego wynagrodzenia w gospodarce narodowej i przeciętnej wysokości zapomogi wypłacanej ze środków Funduszu Kościelnego”, s. 396–397), nr 10 („Liczba operacji gospodarczych Funduszu Kościelnego w latach 1951–1989”) oraz nr 11–14 („Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1951–1959”, „Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1960–1969”, „Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1970–1979”, „Kategorie wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1980–1989”).

Podsumowanie

Istotna wartość omawianej pracy polega na całościowym przedstawieniu w oparciu o materiał źródłowy realiów funkcjonowania Funduszu Kościelnego. W odbiorze recenzowanej pozycji na pierwszy plan wysuwa się ogrom zalegającego w Archiwum Akt Nowych w Warszawie materiału źródłowego poddanego analizie przez Autora oraz skrupulatność wycień przez niego przeprowadzonych. Przygotowanie opracowania tego rodzaju, co przedmiotowa książka, wymagało drobiazgowego przebadania obszernych ksiąg rachunkowych i jednostkowych dokumentów w postaci konkretnych dowodów księgowych. Opisywana publikacja nie tylko prezentuje treść przywołanych ksiąg rachunkowych czy wybranych dokumentów księgowych, ale na ich podstawie dokonuje zestawień, których przygotowanie jest rzeczą pracochłonną, wymagającą staranności i wyjątkowej drobiazgowości. Monografia Michała Zawisłaka jest nieoceniona w polskiej doktrynie prawa wyznaniowego i stanowi obowiązkową pozycję dla Czytelnika poszukującego wiedzy o polityce wyznaniowej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Funduszu Kościelnym.

Bibliografia

- Bernaciński, Łukasz. 2017. *Finansowanie związków wyznaniowych ze środków publicznych w Polsce. Fundusz kościelny*. Łódź: Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie.
- Bernaciński, Łukasz. 2019. „Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego w XXI wieku”. *Łódzkie Studia Teologiczne* 3: 49–60.
- Bernaciński, Łukasz, Jakub Wojtasik. 2019. „Beneficjenci dotacji udzielanych z Funduszu Kościelnego w latach 2016–2018”. *Gubernaculum et Administratio* 1: 89–104. DOI 10.16926/gea.2019.01.06.
- Ferfecki, Wiktor. 2018. „Fundusz Kościelny rekordowo wysoki”. *Rzeczpospolita* 173 (27.07.2018): A5.
- Ferfecki, Wiktor. 2020. „Rosną wydatki na księży”. *Rzeczpospolita* 158 (8.07.2020): A1, A3.
- Ferfecki, Wiktor. 2021. „Rekordowe wydatki na księży”. *Rzeczpospolita* 143 (23.06.2021): A1, A3.
- Jakubowski, Tomasz. 2021. „Szczodre transfery każdego roku”. *Gazeta Wyborcza* 258 (5.11.2021; dodatek „Raport o Polskim Kościele”): 2–3.
- Kaleta, Paweł. 2012. „Problemy prawne likwidacji Funduszu Kościelnego”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 15: 255–274.
- Piszcz-Czapła, Monika. 2009. „Kryteria wydatkowania środków Funduszu Kościelnego”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 12: 341–352.
- Strzała, Marek. 2020. „Założenia Regulaminu organizacyjnego Urzędu do spraw Wyznań z 1983 roku”. W: *Urząd do Spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*. T. 1. *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. Rafał Łatka, 415–423. Warszawa: Instytut Pamięi Narodowej.
- Walencik, Dariusz. 2013. *Nieruchomości Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918–2012. Regulacje prawne – nacjonalizacja – rewindykacja*. Katowice: Drukarnia Archidiecezjalna w Katowicach.
- Walencik, Dariusz. 2018. „Wydatkowanie środków z Funduszu Kościelnego w latach 1951–2016”. W: *Kwestie majątkowe w prawie wyznaniowym*, red. Marek Bielecki, 11–40. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Walencik, Dariusz. 2021. „Cała prawda o Funduszu Kościelnym”. *Niedziela* 27 (4.07.2021): 20–21.
- Zawiślak, Michał. 2009a. „Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 12: 241–266.
- Zawiślak, Michał. 2009b. „Prawne i finansowe aspekty działalności Funduszu Kościelnego w latach 1989–2009”. W: *Prawo wyznaniowe w Polsce (1989–2009). Analizy – dyskusje – postulaty*, red. Dariusz Walencik, 357–369.

- Katowice–Bielsko-Biała: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowości i Finansów w Bielsku-Białej.
- Zawiślak, Michał. 2013. „Instrumentalne wykorzystywanie środków Funduszu Kościelnego”. W: *Finansowanie Kościołów i innych związków wyznaniowych*, red. Paweł Sobczyk, Krzysztof Warchałowski, 151–168. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR.
- Zawiślak, Michał. 2014. „Fundusz Kościelny”. W: *Leksykon prawa wyznaniowego: 100 podstawowych pojęć*, red. Artur Mezglewski, 122–126. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Zawiślak, Michał. 2020. „Struktura wydatków Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989”. W: *Człowiek, państwo, Kościół. Księga jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi Arturowi Mezglewskiemu*, red. Paweł Sobczyk, Piotr Steczkowski, 755–779. Lublin: Wydawnictwo Academicon.

